

FILOZOFICKÁ FAKULTA UNIVERZITY KOMENSKÉHO V BRATISLAVE
KATEDRA SLOVENSKÉHO JAZYKA
STUDIA ACADEMICA SLOVACA

JAZYKOVEDA V POHYBE

Autorky a autori venujú k životnému jubileu

Prof. PhDr. Oľge Orgoňovej, CSc.

a

Prof. PhDr. Jurajovi Dolníkovi, DrSc.

Editorka: Alena Bohunická

Univerzita Komenského Bratislava
2012

Obsah

PREDSLOV	7
<i>Kristína Gabrišová</i> K okrúhlemu jubileu Prof. PhDr. Oľgy Orgoňovej, CSc.	9
<i>Lenka Macsaliová</i> Lingvistický multitasking – Prof. PhDr. Juraj Dolník, DrSc.	12
I. JAZYK A UMELECKÁ LITERATÚRA	15
<i>Ivo Pospíšil (Brno)</i> Jazyk, narace, žánr a kultura v literárnych dílech N. S. Leskova	17
<i>Ján Zambor (Bratislava)</i> Interpretácia básne Ivana Kraska Plachý akord	28
<i>Valér Mikula (Bratislava)</i> Medzníky v slovenskej literatúre po roku 1945 – estetikum či politikum? Úvahy o budúcej periodizácii	42
II. OPIS A TEÓRIA JAZYKA	51
<i>Jan Kořenský (Olomouc)</i> Vznikové rozvojové princípy, diachronie, synchronie, pružná stabilita	53
<i>Ján Sabol (Košice)</i> Semiotické pozadie segmentov a suprasegmentov	59
<i>Jozef Mlacek (Ružomberok)</i> Ako sa uplatňujú názvy parémií v súčasnom frazeologickom diskurze?	69
<i>Juraj Vaňko (Nitra)</i> Hodnotenie a jazyk, jazyk a hodnotenie	78

<i>Oldřich Uličný (Olomouc)</i> K fonologickým rysům českého pravopisu	93
<i>Slavomír Ondrejovič (Bratislava)</i> Poznámky k jazykovým glosám Michela de Montaigna	97
<i>Alena Jaklová (České Budejovice)</i> Jazyk a identita	103
<i>Miloslava Sokolová (Prešov)</i> Sloveso a jeho paradigma	109
<i>Daniela Slančová (Prešov)</i> Slohový postup ako textová makrostratégia	117
<i>Halina Mieczkowska (Krakov)</i> Profesor Maria Honowska. Morfologia słowiańska – od synchronii do diachronii	129
<i>Ladislav Sisák (Prešov)</i> Nemecké neuzuálne slová a predpoklady ich receptívneho spracúvania	138
<i>Martin Ološtiak (Prešov)</i> Poznámky ku konceptu interlingválnej demotivácie	148
<i>Irina Dulebová (Bratislava)</i> Politická lingvistika ako nový interdisciplinárny smer výskumu politického diskurzu	158
<i>Dana Šíroká (Bratislava)</i> Expresivita v jazyku na pozadí kultúrnych a biologických vplyvov	166
III. JAZYK V SOCIÁLNEJ INTERAKCII	173
<i>Světlá Čmejková (Praha)</i> Zábavné dialogy a dialogy pro zábavu	175

<i>Jana Hoffmannová (Praha)</i> „Vkládání do úst“ jako součást individuálního stylu českého politického komentátora Jiřího Hanáka	185
<i>Kazimierz Michalewski (Lodž)</i> Poprawność polityczna w Polsce	195
<i>Alena Bohunická (Bratislava)</i> Lexikálne opozitá v predvolebnej rétorike politických strán	203
<i>Jana Pekarovičová (Bratislava)</i> Jazykovo-kultúrne parametre zdvorilosti v akademickom diskurze	212
<i>Jiří Zeman (Hradec Králové)</i> Prezentace vztahu dívek v dívčích časopisech	222
<i>Zuzana Sedláčková (Bratislava)</i> Internetový profil ako vyjadrenie subjektívneho obrazu vlastnej osobnosti dospelávajúceho človeka	232
<i>Jana Kišová (Ružomberok)</i> Štýl prezentačných akcií ako súčasť priameho predaja	238
IV. CUDZIE PRVKY V JAZYKU	247
<i>Stefan Michael Newerkla (Viedeň)</i> Lexikálny vplyv nemčiny na staršie variety slovenčiny podľa Historického slovníka slovenského jazyka a jeho jazykovej bázy v kartotéke použitej na jeho zostavenie	249
<i>Alexandra Jarošová (Bratislava)</i> Bohemizmy a kodifikačné „kyvadlo“	255
<i>Miroslav Dudok (Bratislava)</i> Aktualizácia cudzích slov v medzijazykovej komunikácii	264

<i>Mária Žiláková (Budapešť)</i> Odras cudzojazyčného prostredia v najnovšej vrstve lexiky Slovákov v Maďarsku	274
<i>Ada Böhmerová (Bratislava)</i> Zjavné i menej zjavné komunikačné prieniky anglických nadslovných javov a štruktúr do súčasnej slovenčiny	281
V. DEJINY JAZYKA A NÁREČIA	293
<i>Pavol Žigo (Bratislava)</i> Diskurz v retrospektíve	295
<i>Gabriela Múcsková (Bratislava)</i> „Nepoužívanie“ jazyka – historizácia ako typ jazykovej zmeny	305
<i>Katarína Muziková (Bratislava)</i> Kultivovanie spisovnej slovenčiny na prelome 19. a 20. storočia	316
<i>Viera Kováčová (Ružomberok)</i> Stereotypy o nárečiach na príklade sotáckych nárečí severovýchodného Zemplína	324

„Nepoužívanie“ jazyka – historizácia ako typ jazykovej zmeny

Gabriela Múcsková

(Filozofická fakulta Univerzity Komenského v Bratislave)

Slovná zásoba jazyka sa už tradične považuje za najdynamickejšiu rovinu jazyka, ktorá sa najčastejšie a aj najrýchlejšie mení, čo prirodzene vyplýva z charakteru lexikálnych jednotiek a ich úzkej spätosti s mimojazykovou realitou. Zmeny – či už vo svete, ktorý nás obklopuje, alebo v jazyku samom – prebiehajú v čase a obe oblasti sú navzájom prepojené len vďaka ľuďom, ich poznaniu a vedomiu, pretože ľudia sú pozorovateľmi a často pôvodcami vonkajších zmien a svoje vnímanie a konanie premietajú do používania jazyka v komunikácii.

Čas preto „delí“ javy a predmety okolo nás na staršie a novšie (ktoré vnímame ako také, ktoré poznáme už dlhší čas, a také, s ktorými sme sa stretli len nedávno), a potom ešte na veľmi staré, ktoré z vlastnej skúsenosti nepoznáme (evidujeme ich len sprostredkovane) a veľmi nové, ktoré spočiatku tiež evidujeme len sprostredkovane a až postupne sa stávajú súčasťou vlastnej „skúsenosti“. V povedomí ľudí a v ich jazyku sa potom takéto zmeny prejavia vznikom a zánikom – neologizáciou a historizáciou – pomenovacích jednotiek.

Na tomto mieste chceme venovať pozornosť práve tým zaniknutým a najmä zanikajúcim jednotkám a procesu, v ktorom sa jednotky postupne stávajú zastaranými a zanikajú – t. j. procesu historizácie.

Historizmy sa v Encyklopédii jazykovedy definujú ako „slová alebo niektoré významy slov, ktoré sa v súčasnej spisovnej slovenčine bežne nepoužívajú, lebo spolu so zmenami podmienok v spoločnosti zanikli, alebo sa prestali používať reálne, ktoré sa týmito slovami pomenovali. Historizmy sa v súčasnom jazyku používajú ako bezpríznačné pomenovania iba v odborných textoch, v historických dielach, pamätiach a pod. Mimo nich sú v súčasnej spisovnej slovenčine štylisticky príznakové a ako také sa využívajú ako charakterizačné prostriedky v literárno-umeleckých textoch“ (1993, s. 168).

Juraj Dolník (2003, s. 190) zaraďuje tieto slová k časovo deaktualizovaným jednotkám – antikvarizmom, ktoré sa v procese zastarávania (antikvarizácie) postupne udomáňujú v pasívnej slovnej zásobe a smerujú k „odsunutiu za hranice pasívnej lexikálnej zásoby, teda do sféry „dokladovej“ lexiky, ktorá jestvuje už len ako svedectvo minulého stavu“ (op. cit., s. 191). Historizmy

ako osobitnú skupinu vyčleňuje na podklade zániku denotátov a pojmov, „prostredníctvom ktorých sa v pamäti jazykového spoločenstva zachovali v kondenzovanej podobe znalosti o historických objektoch (v najširšom zmysle). Pri ich použití sa do popredia dostáva aktualizácia akumuláčnej funkcie lexikálnych jednotiek (pripomínanie historických reálií)“ (op. cit., s. 190).

Túto synchronnú charakteristiku historizmov dopĺňajú Oľga Orgoňová a Alena Bohunická o aspekt ich ekvivalentnosti v súčasnom jazyku, kde pre ne „nejestvujú v súčasnej slovenčine neutrálne náprotivky, teda ich významy sa dajú vykladať len opisne, nie synonymom“ (2011, s. 201). Za bezproblémové kritérium vymedzenia historizmov považujú neprítomnosť pomenovanej entity v súčasnej mimojazykovej realite.

Tak ako všetky jazykové zmeny, aj historizácia je dlhodobý proces sprevádzaný rôznymi lexikálno-sémantickými čiastkovými zmenami, ktoré súvisia s presúvaním jednotky do pasívnej slovnej zásoby. Tento proces sa vyznačuje kontinuitnosťou a v jeho priebehu nedokážeme presne vymedziť hranice medzi v súčasnosti zastarávajúcimi jednotkami, historizmami a úplným zánikom jednotky. Dokazuje to aj ich zaradenie či nezaradenie alebo klasifikovanie jednotiek v starších a novších slovníkoch súčasného jazyka¹, ktoré, ak zachytávajú staršie a historické lexémy, používajú rôzne prostriedky, ktorými naznačujú istú mieru ich antikvarizácie. Okrem kvalifikátora *hist.* (= historizmus) sa niektoré jednotky, ktoré ešte neprešli úplnou historizáciou, označujú kvalifikátormi *zastar.* (= zastarané) a *zastaráv.* (= zastarávajúce). Pri historizmoch označujúcich reálie zaniknutej alebo zanikajúcej tradičnej ľudovej kultúry sa namiesto časového kvalifikátora používajú charakteristiky, ktorými sa posúvajú do nárečovej slovnej zásoby: *nár.* (= nárečové), *kraj.* (= krajové), *ľud.* (= z ľudovej reči) – SSJ; *nár.* (= nárečové) – KSSJ. SSSJ sa s otázkou zaradenia niektorých vybraných nárečových jednotiek vyrovnáva pomocou kvalifikátorov *etnogr.* (= etnografizmy) a *region.* (= regionalizmy) podľa toho, či majú alebo nemajú ekvivalent v spisovnom jazyku. Istú mieru ústupu jednotiek z aktívnej slovnej zásoby naznačujú aj výklady významu heslových slov, v ktorých nachádzame historický časový údaj (spojenia ako *za feudalizmu, prv, v minulosti, v bývalom ...* a pod.).

Ak sa na historizáciu ako typ jazykovej zmeny budeme pozerat' z procesuálneho hľadiska, je problematické aplikovať na tento typ jazykovej zmeny teóriu o inovácii v jazyku a jej následnej reprodukcii, ktorá postupne vedie k rozšíreniu a ustáleniu novej jednotky. Inováciu by sme mohli hľadať len v mimojazykovej realite – v zániku reálie, jej ústupe pod vplyvom nových vyspelejších alebo modernejších jednotiek alebo v dôsledku spoločensko-po-

litickej zmeny. V jazyku potom dochádza k postupnému „nepoužívaniu“ pomenovaní objektov. „Nepoužívanie“ jednotiek sa reprodukuje medzigeneračne, a tým sa mení poznanie (pojmov i samotných denotátov), ktoré prechádza rôznymi modifikáciami – najčastejšie zjednodušaním, nepresnosťou, vágnosťou až neznalosťou významu slov (používatelia ich ešte istý čas registrujú v povedomí ako niečo staré, neznáme) – až sa dospeje k zabudnutiu.

Na príklade niektorých entít, ktoré prestali byť súčasťou každodennej reality, sa pokúsime sledovať ústup, nepoužívanie a zánik jazykových jednotiek a tak odhaliť niektoré charakteristické javy v jazyku sprevádzajúce proces historizácie.

Prípad KOLOVRÁTK

Ako „vynález“ uľahčujúci domácu výrobu priadze prenikol na Slovensko v 18. storočí do manufaktúrnej výroby a postupne prenikal aj do domáceho dedinského prostredia najmä na západnom a strednom Slovensku (ELKS 1, 1995, s. 248)² a jeho názov zložený zo základov *kolo* a *vrtieť* (< **vortъ* so stupňom *o* v koreni) vznikol ako sémantický „neologizmus“ (podľa Kišová, 2006) polysémizáciou už staršej jednotky, ktorá predtým označovala rôzne prístroje používajúce kolo na prenos pohybu (porov. Machek, 1997, s. 270). Kedysi tvoril súčasť zariadenia mnohých domácností ako bežný pracovný nástroj. Až v druhej polovici 20. storočia postupne prestáva byť aktívne používaným pracovným nástrojom (ELKS 1, 1995, s. 248) a dnes sa s ním môžeme stretnúť už len v múzeách, či na výstavách ľudových remesiel a už len ojedinele a náhodne v starých dedinských domoch.

Tomu zodpovedá i jeho používanie, resp. skôr obmedzené používanie v súčasnom jazyku – zo 128 výskytov slova (lemy) *kolovrat* a 226 výskytov slova (lemy) *kolovrátk* v Slovenskom národnom korpuse (ďalej SNK) ho nachádzame len v kontextoch odborných a populárno-náučných textov z oblasti vývoja techniky alebo ľudovej výroby a v umeleckých dielach – v ľudových rozprávkach (v textoch pochádzajúcich z diela Pavla Dobšinského, Sama Czambla, Antona Habovštiaka a iných), v baladách (vďaka novému českému filmu *Kytice* sa aj v publicistických textoch často spomína *Zlatý kolovrat* z Erbenovej zbierky) alebo v poézii a próze s témou detstva, domova, dedinského prostredia a pod. Možno práve rozprávka a lyrická poézia podmienila častejší výskyt deminutívnej podoby *kolovrátk* v súčasných textoch, zatiaľ čo v nárečových prameňoch (textoch i v kartotéke dialektologického oddelenia JÚLŠ SAV) je častejšia základná podoba *kolovrat*.

Dnešní čitatelia tejto literatúry majú istú – len veľmi približnú predstavu

o samotnej reálii a jej fungovaní, keď čítajú napríklad príbeh o zlatej priadke a jej poradcovi Martinkovi Klingáčovi. Preto ani nikomu z vecného hľadiska neprekáža, keď v súčasných prepisoch a prekladoch Grimmovskej rozprávky o Šípkovej Ruženke starenka už nedrží v ruke praslicu (ako je to v pôvodnej verzii rozprávky), ale kolovrátok a napriek tomu má v ruke vreteno, ktorým sa princezná pichne, keď si chce vyskúšať, „ako sa pradie na kolovrátku“. Kolovrat totiž nahradil tradičné pôvodné pradenie z praslice na vreteno a vlastne už klasické vreteno z dreva kužeľovitého tvaru nebolo pri ňom potrebné, resp. bolo nasadené na cievku, ktorá sa točila pomocou stupají a nemuselo sa držať v ruke.

To, čo v povedomí používateľov jazyka v prípade kolovrátko pretrváva, nie je znalosť jeho fungovania, ale vďaka jeho „účinkovaniu“ v rozprávkach a umeleckých dielach sa s ním skôr spájajú predstavy usilovnosti alebo pracovitosti, v poézii a próze predstava domova, detstva, mladosti a matky alebo starej matky. V kontextoch s vecným významom je vnímaný ako niečo staré, čo má historickú hodnotu (i cenu): *Predám 80 basovú harmoniku ... a kolovrat ako starožitnosť*; *Predám málo používanú práčku Mini Romo so žmýkačkou, čierno-biely televízor – aj na súčiastky a starožitný kolovrátok* (podľa SNK prim-4.0-public-all).

Z kolokácií sa pri slovách kolovrat a kolovrátok (podľa SNK) ešte často objavujú dejové slovesá pomenúvajúce činnosť – krútenie (*vrť sa, kolovrátok, vrť; krúť sa, kolovrat, krúť sa stále!*; *starý krútiaci sa kolovrat; kolovrat rozkrútila; krútiac nohou vrčiaci kolovrat*) a zvuk, ktorý kolovrat vydáva pri navíjaní (*v mojej izbe začal veselo svišťať kolovrátok; melú ako kolovrátok; kolovrátok bzučal do ticha, kolovrat sucho zvrieskne jej vrnvrn, vrnvrn, vrnvrn; kolovrat tichom buntoši*). Sémantickou deriváciou sa pomenovanie charakteristického zvuku pri pradení zachováva v pomenovaní zvuku, ktorý vydáva mačka, keď *pradie*. Môžeme predpokladať, že postupujúcim procesom historizácie sa z toho metaforického výrazu stane relikv po zaniknutom denotáte a pojme, ktorý ho zastupuje, ako fragment, ktorý v sebe nesie zabudnuté poznanie.

Proces historizácie sa odráža aj v lexikografickom spracovaní tohto slova, ktorému sa v súčasných slovníkoch ako heslovému slovu ešte nepriraduje žiaden časový kvalifikátor ako *zastar.* alebo *hist.*, ale vo výklade hesla nachádzame jednotky ako *v min.* (kolovrat -u *m.* v *min.* polomechanický stroj na ručné pradenie – KSSJ) alebo *ľudový* (kolovrat, -u *i* kolovrátok, -tka *m.* ľudový drevený prístroj na pradenie – SSJ). Slovník súčasného slovenského jazyka tomuto slovu priraduje kvalifikátor *etnogr.* (etnografizmus)³. Lexikografické spracovanie tejto lexémy teda naznačuje postupnú zmenu vnímania tohto slo-

va, ktoré sa nám dnes spája s ľudovým prostredím a nárečím – čo je všeobecný jav pri väčšine zastarávajúcich pomenovaní predmetov a nástrojov spojených s tradičnou výrobou – a aj v odbornej literatúre sa stretávame s jeho zaradením medzi nárečové slová, ktoré nemajú ekvivalent v spisovnom jazyku (porov. Orgoňová – Bohunická, 2011, s. 155).

Prípado *PIEST*

Za historizmus sa považuje aj slovo, z ktorého procesom historizácie prešiel len pôvodný, základný význam, pričom naďalej funguje v inom (často derivovanom a novšom) význame. Tento jav je typický najmä pri nástrojoch používaných pri pracovných postupoch a v domácej výrobe, ktorých pomenovania sa vďaka účelu, na ktorý slúžili, alebo podobnosti s novšími nástrojmi (v súvislosti s technickým pokrokom) prenášajú reťazovou alebo rozvetvenou polysémizáciou na nové reálie (podobne ako v prípade kolovratu – p. vyššie). V procese historizácie tu predpokladáme vývin prechádzajúci obdobím polysémie a postupného ústupu staršej lexie s pôvodným alebo základným významom ako dôsledku mimojazykového vývinu a zániku reálie. V tomto období polysémie sa pri osvojení jazyka prirodzené vnímanie základného a odvodeného významu jednotlivých lexíí polysémantu nezakladá na historickej postupnosti sémantickej derivácie a ani na poznaní vývinu samotnej reálie. Bežní používatelia jazyka vychádzajú primárne z vlastnej prvej skúsenosti pri osvojení jazyka a hierarchia významov polysémického slova sa utvára v závislosti od frekvencie výskytu jednotlivých lexíí v komunikácii. Tak sa v priebehu vývinu polysémického slova preskupuje primárnosť semém a lexia podliehajúca historizácii sa dostáva na perifériu aktívnej slovnej zásoby. Postupný ústup pôvodnej lexie sa často odráža aj v poradí spracovaných významov vo výkladových slovníkoch.

Ako príklad zastupujúci tento typ historizácie môžeme uviesť slovo *piest* < **pěstь*. V sémantickom vývine tohto slova vychádzame z prvotného a veľmi starého významu 'nástroj na drvenie a roztlkanie (obilných zŕn, maku, cukru atď.), ubíjanie (vlny, látky)' a pod. (Machek, 1997, s. 451), čo sa dialo zvyčajne v úzkej drevenej nádobe, v ktorej sa pohyboval vertikálnym smerom. Z komponentu 'tlčiť, ubíjať' sa výraz metaforicky preniesol na 'drevený lopatkovitý nástroj, ktorým sa pri praní vytĺkala špina z bielizne' a neskôr prostredníctvom komponentu 'vertikálny pohyb v úzkej nádobe' sa preniesol na pomenovanie 'súčiastky pohybujúcej sa vo valci a prenášajúcej pohyb alebo silu (v čerpadle alebo v motore)'.
</p></div><div data-bbox="825 923 864 941" data-label="Page-Footer"><p>309</p></div>

Produktívnosť týchto sémantických komponentov ukazuje aj polysémická štruktúra tohto slova v slovenských nárečiach: z komponentu 'tĺcť, ubíjať' pochádzajú rôzne typy drevených nástrojov lopatkovitého tvaru, ktoré sa okrem prania používali aj na hľadanie bielizne, vytláčanie medu zo súša (prázdneho plástu), lámánie, tĺčenie al. trepanie konopí, tam má pôvod aj kuchynský lopár na krájanie (mäsa, zeleniny a pod.); s komponentom 'prenášanie pohybu' súvisia pomenovania súčiastok saní, voza, krosien, tokárskeho al. valchovacieho stroja či studne (SSN II).

Sémantickú deriváciu a vývoj polysémie by sme mohli znázorniť nasledovne:

- piest > psl. *pěšť – 1. 'nástroj na drvenie a roztĺkanie (obilných zrn, maku, cukru atď.), ubíjanie (vlny, látky)'
> 2. 'drevený lopatkovitý nástroj, ktorým sa pri praní vytĺkala špina z bielizne'
> 3. 'súčiastka pohybujúca sa vo valci a prenášajúca pohyb al. silu (v čerpadle alebo v motore)'

Prvotný význam slova zanikol archaizáciou, keď bol výraz *piest* v tomto význame nahradený výrazom *tĺk*, *tĺčik*. Historizáciou podmienenou technickým rozvojom zanikol *piest* vo význame lopatkovitého nástroja na pranie, aj keď ho ešte súčasné slovníky uvádzajú bez časového kvalifikátora (jeho zastarávanie v danom význame naznačuje len opačné poradie významov zaznamenaných v SSJ (1. lopatkovitý nástroj na pranie; 2. súčiastka stroja pohybujúca sa vo valci...) a KSSJ (1. súčiastka stroja pohybujúca sa vo valci...; 2. lopatkovitý nástroj na pranie). O výraznom ústupe do pasívnej slovnej zásoby, resp. až zániku však svedčí výskyt slova *piest* v SNK – z 222 výskytov slova v základnej podobe len v troch kontextoch (z krásnej literatúry) ide o starý nástroj na pranie.

Prípado *MOTOVIDLO*

Rozvoj techniky a kultúry je najdôležitejším mimojazykovým motivantom procesu historizácie ako jazykovej zmeny, pri ktorom sa často stretávame tiež s javom, keď sa pomenovanie starších nástrojov neprenáša len na novšie pomôcky a zariadenia, ale na základe metaforickej polysémizácie sa stane expresívnym vyjadrením vlastnosti živých bytostí, najmä človeka. A ako sme to už uviedli vyššie, po ústupe reálie z každodennej činnosti sa v povedomí používateľov jazyka pomenovanie vlastnosti človeka stáva primárnym významom slova a postupným kolektívnym strácaním znalosti pôvodnej entity zaniká aj

povedomie motivácie názvu danej vlastnosti. Pre súčasných používateľov jazyka má výraz *motovidlo* expresívny význam 'nešikovný človek', pričom jeho pôvodný význam 'rám, na ktorý sa navíjajú nite z vretien' (uvádzaný v SSJ ako základný význam bez kvalifikátora a v KSSJ už ako prvý význam s kvalifikátorom *v min.*) už v ich povedomí neexistuje. V SNK nachádzame len 86 výskytov tohto slova, z toho len v 21 prípadoch ide o pomenovanie nástroja v textoch z umeleckej literatúry (rozprávok, povestí a prózy z tradičného ľudového prostredia) a v odborných alebo populárno-náučných etnografických prácach. Keďže v druhom význame ide o expresívne pomenovanie, aj príklady označujúce nemotorného, nešikovného človeka nachádzame prevažne v umeleckých textoch. V prípadoch historizácie východiskovej lexie, ktorej komponent sa prenesene uplatňuje v expresívnom pomenovaní človeka s podobnou vlastnosťou, je na začiatku tohto procesu fáza, v ktorej sa daná lexia vyskytuje v prirovnaniach a frazémach (*ťahá sa jag motovillo, obracá sa jako motovillo mese, krúci sa sen-tam jak staré motovillo, mochle sa jak motovidužo, moce sa s tam jak motovillo nečitáné, motá* (nesúvislo hovorí) *jako motovillo* (porov SSN II), *to je také súce ako motovidlo do kapsy, ...krúti sa na zadku ako motovidlo, moceš sa ako motovidlo, plantajúc sa s tou taškou po dedine ako motovidlo...* – porov SNK prim-4.0-public-all)). Nový derivovaný význam sa potom vytvára redukciou formálnych prostriedkov v kontextoch prirovnania, ktoré sú nahradené už len samotným metaforickým pomenovaním. Ďalším javom tohto procesu je zánik povedomia polysémie a sekundárnosti významu v polysémante. V povedomí používateľov sa tak výraz *motovidlo* stáva slovtvorným derivátom od základového slovesa *motáť*.

Prípad HRDZA

Pre väčšinu historizmov platí, že zanikli v dôsledku zániku „pomenúvanej entity v súčasnej mimojazykovej realite“ a „nejestvujú pre ne v súčasnej slovenčine neutrálne náprotivky, teda ich významy sa dajú vykladať len opisne, nie synonymom“ (Orgoňová – Bohunická, 2011, s. 201). Vzhľadom na takéto vymedzenie sa ich zaradenie v rámci antikvarizmov považuje za bezproblémové (op. cit.).

Z tohto hľadiska sú zaujímavé ojedinelé prípady entít, ktoré v mimojazykovej realite naďalej existujú, ale v súčasnom jazyku nemajú osobitné pomenovanie, ide teda o nejaké „nepravé historizmy“. Môže ísť o rôzne prírodné javy, ktorým sa v minulosti pripisovala nejaká schopnosť alebo funkcia, alebo predmety (tzv. apotropajné predmety), rastliny, choroby a pod., ktorým sa pripisovala magická moc alebo motivačná funkcia. V dôsledku rozvoja kul-

túry a poznania sa toto povedomie postupne zredukovalo, pričom javy, predmety, rastliny či rôzne ochorenia naďalej tvoria súčasť každodenného života.

Ako príklad takéhoto historizmu uvádzame pomerne zriedkavý atmosférický jav, keď zároveň prší a svieti slnko, tzv. „dážď za slnka“. V minulosti, v tradičnom poľnohospodárstve a najmä vinohradníctve, sa tento úkaz považoval za pôvodcu parazitických chorôb kultúrnych rastlín a metonymicky sa pomenúval názvom choroby, ktorú údajne spôsoboval (*hrdza, ruda, záraza... – padá hrdza, padá ruda...*). Podrobnú analýzu nárečovej lexiky, ktorá poukazuje na priamu súvislosť pomenovania atmosférického javu a choroby na rastlinách spôsobenej istým druhom húb podáva Ľubica Dvornická (2010, s. 195 – 205), ktorá upozorňuje aj na fakt, že ide o širší ako slovenský nárečový jav a pomenovanie tohto atmosférického úkazu (a zároveň choroby rastlín) nachádzame aj v iných slovanských jazykoch. Zo všetkých slovenských nárečových jednotiek je najrozšírenejšou forma *hrdza*, ktorá aj v súčasnom jazyku v jednom z jej významov označuje 'cudzopasnú bazídióvu hubu napádajúcu listy a mladé výhonky poľnohospodárskych plodín, ovocných stromov, semenných rastlín a papradí' (SSSJ), 'cudzopasnú hubu, ktorá na rastlinách tvorí hnedé škvrny' (KSSJ), resp. 'chorobu, kaz na rastlinách spôsobený istým druhom húb' (SSJ). Význam 'dážď za slnka' v spojení *hrdza padá* uvádza s kvalifikátorom *ľud.* len Slovník slovenského jazyka z roku 1959, čo dosvedčuje jeho zánik v súčasnom jazyku, v ktorom tento úkaz dnes pomenujeme len opisne a bez negatívnej konotácie. Tak sa s významom 'dážď za slnka poškodzujúci porasty' stretávame len v SSN I (*Ke_clnko svieti a prší, padá ridza, trpí hrozno aj lísťa, Ardza spadla na pšeniču, Ardza padne, slunko švici a bosorka maslo mucí*).

Na rozdiel od typických historizmov tu nezaniká samotná entita v mimojazykovej realite, resp. to, čo v mimojazykovej realite zaniklo, je povedomie o účinku, ktorý sa tomuto javu pripisoval v minulosti.

Prípád PIONIER

Zvláštnu skupinu historizmov tvoria jednotky, ktoré nie sú motivované vývinom kultúry, poznania či výroby, ale súvisia s politicko-spoločenskými zmenami. Osobitosťou týchto historizmov je rýchlejšie prebiehajúci proces historizácie a presun do pasívnej slovnej zásoby. Je to spôsobené tým, že zmena mimojazykovej reality sa tak isto deje v krátkom čase v porovnaní s ústupom predmetov výrobných činností, kde sa proces zabúdania realizuje prirodzeným zánikom reprodukcie výmenou generácií (v práci O. Orgoňovej a A. Bohunickej sa v tejto súvislosti stretávame so spojením „nečakane zanik-

nuté pomenovania“ – 2011, s. 201). Často je takáto historizácia sprevádzaná a urýchľovaná zámernou alebo vedomou negáciou minulého stavu a negatívnou konotáciou v prípade polysémických slov potom pôsobí aj na prípadné ďalšie lexie. V súčasnosti to najlepšie dokumentujú „také pomenovania, ktoré sa historizovali len nedávno, a to po spoločensko-ekonomických či ideologických a politických zmenách po roku 1989“ (op. cit.).

Podrobnejšie si tento typ analyzujeme na príklade slova *pionier*. V slovenčine ide o slovo prevzaté z francúzskeho *pionnier* ‚pešiak al. ženista, ktorý pripravuje cestu pre armádu‘ (zo staršieho *paonier* s významom ‚pešiak‘ zo staro-francúzskeho základu *peon*, čo pochádza z latinského *pedō* od *pēs* ‚noha‘ (p. Online etymology dictionary; podobne Rejzek, 2001, s. 467). Tento zaniknutý význam máme u nás doložený len v SSN (*Boli tam kanoníri, husári, infantéria, pionéri*).

Už etymologický vývin naznačuje bohatý sémantický derivačný potenciál tohto (dnes už zaniknutého) základu a dokazujú to aj ďalšie jeho historické významy: prvý osadník v neobývanej krajine, metaforicky prenesené aj na ‚priekopníka nového smeru‘ (významom ‚priekopník‘, čiže niekto, kto prináša niečo nové, boli motivované aj názvy výrobkov ako detský bicykel, motocykel, pečivo, hodinky a pod.) al. ‚hlásateľ a nových myšlienok‘. Pravdepodobne takým mal byť aj *pionier* – ‚člen Pionierskej organizácie Socialistického zväzu mládeže‘ pred rokom 1989. Práve táto lexia po roku 1989 veľmi rýchlo zaniká, a to nie len z dôvodu zániku reálie, ale aj v dôsledku vedomého a zámerného odstraňovania javov spojených s komunistickou ideológiou.

Rýchlejšie tempo historizácie tejto jednotky dokumentuje aj lexikografické spracovanie. V SSJ sa význam ‚člen dobrovoľnej detskej organizácie v socialistických a ľudovodemokratických krajinách, vychovávajúcej mládež v marxisticko-leninskom duchu‘ vyčleňuje ako homonymná jednotka. Prvé vydanie KSSJ v roku 1987 uvádza tento význam bez časového kvalifikátora ako ‚člen Pionierskej organizácie Socialistického zväzu mládeže‘ a jeho 4. vydanie z roku 2003 už hovorí o ‚členovi býv. Pionierskej organizácie‘. Po ideologizácii termínu, ktorý bol súčasťou politickej výchovy, sa ostatné významy polysémantu dostali do úzadia a podľahli archaizácii (nahradením výrazu *pionier* slovom *priekopník*) alebo sa historizovali (v prípade vojaka ženistu). Rýchla historizácia ideologického významu ‚člen bývalej Pionierskej organizácie SZM‘ sa v súčasnosti prejavuje aj v revitalizácii lexie so starším významom ‚priekopník‘, ako to naznačujú doklady v súčasnom SNK.

Záver. Na príklade zániku jazykových jednotiek – a v našom prípade lexikálnych jednotiek označovaných ako historizmy – sa ukazuje inšpiratívnosť

rozlíšenia akumuláčnej (jazykovej) pamäti a funkčnej, teda kultúrnej (jazykovej) pamäti v práci Juraja Dolníka *Jazyk, človek, kultúra* (2010, s. 93 – 109). Historizmy ako obrazy minulého stavu jazyka a spôsobu života jazykového spoločenstva a retrospektívny pohľad na ich fungovanie v komunikácii na základe ich spracovania v slovníkoch sú súčasťou akumuláčnej jazykovej pamäti, no ich súčasné nepoužívanie v reálnej komunikácii, príslušnosť do pasívnej, niekedy až neznámej, slovnej zásoby je výsledkom selekcie kultúrnej jazykovej pamäti, v ktorej sa okrem javov pretrvávajúcich – reprodukovaných generačne – realizuje i kultúrne jazykové zabúdanie (op. cit., s. 94).

Z pohľadu historickej lingvistiky je zaujímavé odhaľovanie podstaty samotného javu kultúrneho zabúdania a identifikácia prejavov, ktoré sprevádzajú zabúdanie ako historicko-jazykovú procesuálnu zmenu, na ktorej sa v rôznej miere podieľajú mimojazykové zmeny všetkých oblastí života človeka, jeho skúsenosť, komunikačné potreby ako aj vnútorná potenciálnosť jazykových inovácií a variantnosť jazyka. Na konkrétnych príkladoch v súčasnom jazyku zastarávajúcich jednotiek sme sa pokúsili naznačiť aspoň niektoré z týchto prejavov s cieľom priblížiť sa k poznaniu toho, ako prebieha zabúdanie v jazyku v procese jeho evolúcie.

LITERATÚRA

- DOLNÍK, J.: *Jazyk, človek, kultúra*. Bratislava: Kalligram 2010.
- DOLNÍK, J.: *Lexikológia*. Bratislava: Univerzita Komenského 2003.
- DOUGLAS, H.: *Online etymology dictionary*. 2001 – 2012. Dostupné na: <http://www.etymonline.com/>
- DVORNICKÁ, L.: Niekoľko lexém označujúcich dažď so slnkom v slovenských nárečiach. In: *Jazykovedné štúdie XXVIII. Súradnice súčasnej dialektológie*. Bratislava: Veda 2010.
- Encyklopédia ľudovej kultúry Slovenska. 1, 2*. Vedúci red. kol.: J. Botík – P. Slavkovský. Bratislava 1995.
- KIŠOVÁ, J.: Model triedenia neologizmov. In *Varia*, XVI. Ed.: G. Múscová. Bratislava: Slovenská jazykovedná spoločnosť pri SAV – Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 2009, s. 268 – 280.
- KRAJČOVIČ, R.: *Vývin slovenského jazyka a dialektológia*. Bratislava: SPN 1998.
- Krátky slovník slovenského jazyka*. 1. vydanie. Red.: J. Kačala – M. Pisárčiková. Bratislava: Veda 1987.
- Krátky slovník slovenského jazyka*. 4., doplnené a upravené vydanie. Red.: J. Kačala – M. Pisárčiková – M. Považaj. Bratislava: Veda 2003. Dostupné na: <http://slovník.juls.savba.sk/>
- MACHEK, V.: *Etymologický slovník jazyka českého*. Fotoreprint podľa 3. vyd. z roku 1971. Praha: Nakladatelství Lidové noviny 1997.
- MISTRÍK, J. a kol.: *Encyklopédia jazykovedy*. Bratislava: Obzor 1993.
- ORGOŇOVÁ, O. – BOHUNICKÁ, A.: *Lexikológia slovenčiny. Učebné texty a cvičenia*. Bratislava: Stimul 2011. (Elektronický dokument. Dostupné na: <http://stella.uniba.sk/tex->

ty/OOAB_lexikologia.pdf)

ORGOŇOVÁ, O. – DOLNÍK, J.: *Používanie jazyka*. Bratislava: Univerzita Komenského 2010.
REJZEK, J.: *Český etymologický slovník*. Praha: Leda 2001.

Slovenský národný korpus (verzia prim-4.0-public-all). Dostupné na: <http://korpus.juls.savba.sk:8080/manatee.ks/index>

Slovník slovenského jazyka. I. – 6. Red.: Š. Peciar. Bratislava: Vydavateľstvo SAV 1959 – 1968.

Slovník slovenských nárečí. I., II. Red.: I. Ripka. Bratislava: Veda 1994, 2006.

Slovník súčasného slovenského jazyka. A – G. [1. zv.] Red.: K. Buzássyová – A. Jarošová. Bratislava: Veda 2006.

Slovník súčasného slovenského jazyka. H – L. [2. zv.] Red.: A. Jarošová – K. Buzássyová. Bratislava: Veda 2011.

Textová a lístková kartotéka dialektologického oddelenia JÚLEŠ SAV.

Poznámky

- 1 V našom príspevku používame príklady zo slovenských slovníkov, ktoré v texte uvádzame pomocou už v odbornej praxi zaužívaných skratiek: Krátky slovník slovenského jazyka – KSSJ, Slovník slovenského jazyka – SSJ, Slovník súčasného slovenského jazyka – SSSJ a Slovník slovenských nárečí – SSN.
- 2 Skratka EIKS zastupuje Encyklopédiu ľudovej kultúry Slovenska.
- 3 V prípade etnografizmov vidíme problém v ich charakteristike ako nárečových jednotiek, ktoré nemajú ekvivalent v spisovnom jazyku. Nie všetky etnografizmy totiž možno jednoznačne považovať za nárečové jednotky a v prípade *kolovratu* ide o zariadenie, ktoré nevzniklo v ľudovom prostredí, nemá regionálne ohraničenie a v minulosti bolo súčasťou spisovného jazyka.

RÉSUMÉ

„Non-Use“ of the Language – Historization as a Type of Language Change

The article is focused on the problem of lost lexical items known as historisms in the contemporary language and process of historization as a special type of language change where it is difficult to identify the initial phase of the change – the innovation. Innovations in case of language loss we can see only in the extra linguistic reality – in decline of subjects in everyday life. On concrete examples of lexemes (*kolovrátok*, *piest*, *motovidlo*, *hrdza* and *pionier*), which in contemporary Slovak are (as whole or just in one of their meaning) gradually shift to a passive vocabulary, the author reveals attendant language changes interrelated with this process (loss accuracy of knowledge about the things, their perception as folk or dialectal, loss of awareness of their motivation in case of polysemantic items etc.). As a special kind of historisms she describes such words, which don't reflect a loss of real phenomena and historisms of political ideological sphere. Process of historization in language is very closely connected with problems of language accumulative memory and functional cultural (selective) memory and it represents the forgetting as one aspect of the cultural and language evolution.